

UOT 398; 801.8

**A.MƏMMƏDOVUN «DƏLİ DOMRUL» PYESİNDƏ
XX ƏSR SOVET İDEOLOJİ EHKAMLARININ İNİKASI****Y.N.İSMAYILOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
Yegane-N@mail.ru

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadənin tarixi ilk dəfə keçən əsrin 40-cı illərində Ə.Dəmirçizadənin dramaturgiyası («Dədə Qorqud» librettosu və «Qaraca Çoban» mənzum pyesi) ilə başlansa da, bu ənənə sonralar nəsrə və poeziyada davam etdirilmiş, lakin bir neçə onillik ərzində dramaturgiyada bu mövzuya müraciət olunmamışdır. Uzun fasilədən sonra dramaturqlardan birinci olaraq bu mövzuya Altay Məmmədov baş vurdu. İlk dəfə 1981-ci ildə yazıcının dram və nəsr əsərlərindən ibarət «Dəli Domrul» adlanan kitabında oxuculara çatdırılmış bu komediya 1998 və 1999-cü illərdə tamaşaya qoyulmuş və bu tamaşalar haqqında respublika mətbuatında təqdirədirici yazılar çap olunmuşdur. «Dəli Domrul» komediyası «Dədə Qorqud» dastanının Dəli Domruldan bəhs edən boyu əsasında yazılmışdır. Əsərin gözə çarpan ümumdə cəhəti müəllifin Dəli Domrul obrazını tamamilə yeni keyfiyyətdə təqdim etməsidir. A.Məmmədov dastanda Dəli Domrulun tikişdiyi körpünü əsas motiv kimi alaraq onu pyesin ideya-məzmun leytmotivinə çevirmişdir. Komediya körpü Dəli Domrulun tikişdiyi adi bir obyekt yox, onun ömür yolunun, həyat əqidəsinin və bir obraz kimi poetik tutumunun əsas mənasını təşkil edən mahiyyətdir. Körpü obrazının çoxmənalılığı, yazıcının bu obraza əsas ideya, komediyanın birləşdirici leytmotivi kimi verdiyi əhəmiyyət Azərbaycan dilində «Dəli Domrul» adı ilə işıq üzü görmüş bu əsərin rus dilindəki tərcüməsinin 1994-cü ildə «Литературный Азербайджан» jurnalında məhz «Dəli Domrulun körpüsü» («Мост Делу Домрула») adı altında çap olunması ilə də təsdiq olunur. Əsərdə iki siyasi, məfkurəvi həyat fəlsəfəsi - müharibə və sülh biri-biri ilə qarşılaşdırılmış, Domrul - sülhün, demək olar ki, bütün qalan oğuzlar - müharibənin tərəfdarı kimi təqdim olunmuşdur. Beləliklə, komedik üslubda yazılmış bu əsərin birinci hissəsində müharibə və sülh, döyüş və quruculuq ideyaları biri-biri ilə qarşılaşdırılmış, pyesin dramatik ideali - yazıcının bədii-fəlsəfi məfkurəsi oğuz cəmiyyətinə sülh, barış, dinclik, qurub-yaratmaq ideyalarını gətirmək istəyən Dəli Domrul obrazında təcəssüm etdirilmişdir. Əsərdəki bu müharibə-sülh qarşıdurması təsadüfi olmayıb, pyesin yazıldığı dövrdəki (keçən əsrin 70-ci illərinin axırı - 80-ci illərinin əvvəlindəki) ictimai həyatın ideoloji ovqatını özündə əks etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Dədə Qorqud, Dəli Domrul, dastan, pyes, komediya

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadənin tarixi ilk dəfə keçən əsrin 40-cı illərində Ə.Dəmirçizadənin dramaturgiyası («Dədə Qorqud» librettosu və «Qaraca Çoban» mənzum pyesi) ilə

başlansa da, bu ənənə sonralar nəsrə və poeziyada davam etdirilmiş, lakin bir neçə onillik ərzində dramaturgiyada bu mövzuya müraciət olunmamışdır. Uzun fasilədən sonra dramaturqlardan birinci olaraq bu mövzuya Altay Məmmədov baş vurdu. N.Ələkbərli yazır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzularının dramaturgiyada əksi, təxminən, 30 ildən sonra yeni vüsət aldı. Yeni təşəbbüs Altay Məmmədovun yazdığı «Dəli Domrul» pyesi oldu. Bu pyes müharibə mövzularından fərqli olaraq yeni forma-janr əlamətlərini əks etdirirdi. «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nun əsasında qələmə alınmış «Dəli Domrul» pyesi əslində komediyadır. Dastandakı ölməzlik ideyası pyesə də gətirilib. Əsər təkcə Domrulun Əzrayıl üzərindəki qələbəsi kimi mənalıdır, həm də mənəvi-əxlaqi sınağa çəkilən insanın, bərk-boşdan keçən qəhrəmanın düşdüyü situasiya baxımından diqqəti cəlb edir» (1, 14).

İlk dəfə 1981-ci ildə yazıçının dram və nəsr əsərlərindən ibarət «Dəli Domrul» adlanan kitabında oxuculara çatdırılmış bu komediya (2, 216-267) 1998-ci ildə C.Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram Teatrında, 1999-cu ildə Ə.Haqqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuş və bu tamaşalar haqqında respublika mətbuatında təqdirəlayiq yazılar çap olunmuşdur (3; 4).

«Dəli Domrul» komediyası «Dədə Qorqud» dastanının Dəli Domruldən bəhs edən boyu əsasında yazılmışdır. Əsərin gözə çarpan ümdə cəhəti müəllifin Dəli Domrul obrazını tamamilə yeni keyfiyyətdə təqdim etməsidir. A.Məmmədov dastanda Dəli Domrulun tikdirdiyi körpünü əsas motiv kimi alaraq onu pyesin ideya-məzmun leytmotivinə çevirmişdir. Komediya körpü Dəli Domrulun tikdirdiyi adi bir obyekt yox, onun ömür yolunun, həyat əqidəsinin və bir obraz kimi poetik tutumunun əsas mənasını təşkil edən mahiyyətdir. Yəni belə demək mümkünsə, körpünün özü əsərdə bir obrazdır və bu obraz çoxmənalıdır. Körpünün çoxmənalılığı onun əsərdə adi bir tikinti obrazı olmaqdan çıxıb, yazıçı konsepsiyasını əks etdirən, onu pillə-pillə, mərhələ-mərhələ açan bədii fiqur olmasında ifadə olunub. Pyesdə körpü obrazının axıradək aktual qalması A.Məmmədovun əsərin əsas ideya mahiyyətini, bədii məna yükünü bu obrazda təcəssüm etdirməsini göstərir. Körpü obrazının çoxmənalılığı, yazıçının bu obraza əsas ideya, komediyanın birləşdirici leytmotivi kimi verdiyi əhəmiyyət Azərbaycan dilində «Dəli Domrul» adı ilə işıq üzü görmüş bu əsərin rus dilindəki tərcüməsinin 1994-cü ildə «*Литературный Азербайджан*» jurnalında məhz «Dəli Domrulun körpüsü» («*Мост Дели Домрула*») adı altında çap olunması ilə də təsdiq olunur (5, 5-40).

İştirak edənləri Dəli Domrul, Əzrayıl, Ata, Ana, Banı, Dondar, Qoca, Tacir, Şişman, Keşikçi, Dədə Qorqud və xordan ibarət olan komediya çayın sahilində Dəli Domrulun tikilib başa çatmaqda olan körpüsünün yanında xorun oxusu ilə başlanır. Maraqlıdır ki, əsərin bütün ideya mahiyyəti, süjet konflikti, yazıçının bədii təcəssüm etdirmək istədiyi bədii konsepsiya bu nəğmədə ifadə olunub:

Oğuz oğlu at belində doğulub,
Onun qanı atəşlərdən yoğrulub,

Domrul, sənin igidliyin sovrulub,
Yerdə qalib bəna Domrul, Daş Domrul,
İşin sənin nədən belə yaş, Domrul!

Domrul, hey!

Domrul, hey! (2, 216)

Göründüyü kimi, qızların bütöv Oğuz elinin Domrulun tikdirdiyi körpüyə münasibətini ifadə edən bu nəğməsində biz iki Domrulun qarşılaşdırıldığını və ikinciyyə istehza olunduğunu görürük:

Birincisi, at belində doğulmuş, qanı atəşlərlə yoğrulmuş igid Domrul;

İkincisi, igidlikdən, at çapıb, qılınc çalmaqdan imtina edərək, bənnalıği, körpü qurmağı özünə həyat yolu seçmiş Domrul.

Əsərin birinci hissəsi, demək olar ki, bu iki Domrulun ideya-məfkurə hadisəsi kimi qarşılaşdırılması üzərində qurulub. Məlum olur ki, o, artıq oğuzların döyüş fəlsəfəsindən, bir növ imtina etmiş, dinc quruculuq yolunu tutmuşdur. Bu, onun qızların xoruna verdiyi cavabda aydın şəkildə ifadə olunmuşdur: «Bu da mübarək dediyinizdirmi, az... ay ağızları süd qoxuyanlar, neyləyirəm? Körpü salıram də. Nə qanırsınız siz tikməyi, qurmağı. Nişanlınız ölməyib savaşa, qardaşınızın vay xəbərini eşitməyibsiz» (2, 216).

Domrulun bu ilk cavabından onun öz həyat siyasətində müharibədən imtina etməsi, sülh, quruculuq, dinc yaşayış yolu tutması bəlli olur. Əsərdə onun keşikçi, dostu Dəli Dondar və digərləri ilə mübahisəsində iki siyasi, məfkurəvi həyat fəlsəfəsi - müharibə və sülh biri-biri ilə qarşılaşdırılır. Domrul - sülhün, demək olar ki, bütün qalan oğuzlar - müharibənin tərəfdarı kimi təqdim olunur. Qızların oxuduğu xorda oğuz həyat fəlsəfəsi əks olunur:

Kərpic hara, suvaq hara, sən hara?

Körpü hara, kömrük hara, sən hara?

Döyüş, talan, mərdlik olmuş sifətin,

İndi nədən qorxan oldun, a Domrul?

Söylə nədən qorxan oldun, a Domrul?

Domrul, hey!

Domrul, hey! (2, 217)

Beləliklə, komedik üslubda yazılmış bu əsərin birinci hissəsində müharibə və sülh, döyüş və quruculuq ideyaları biri-biri ilə qarşılaşdırılmış, pyesin dramatik ideali - yazıçının bədii-fəlsəfi məfkurəsi oğuz cəmiyyətinə sülh, barış, dinclik, qurub-yaratmaq ideyalarını gətirmək istəyən Dəli Domrul obrazında təəcəssüm etdirilmişdir.

Əsərdəki bu müharibə-sülh qarşıdurması təsadüfi olmayıb, pyesin yazıldığı dövrdəki (keçən əsrin 70-ci illərinin axırı - 80-ci illərinin əvvəlindəki) ictimai həyatın ideoloji ovqatını özündə əks etdirir. Öz varlığı ilə dünyanı iki sistemə - sosializmə və kapitalizmə bölmüş SSRİ dövləti özü «xalqlar həbsxanası» olsa da, sözdə sülh və barış ideyalarının təbliğatçısı kimi çıxış edirdi. Həmin dövrdə sovetlər ölkəsində bütün kütləvi informasiya vasitələrində fasiləsiz olaraq aparılan ideoloji təbliğat bu ideya - SSRİ-nin dünyaya sülh,

quruculuq, kapitalizmin isə müharibə, aclıq, səfalət gətirməsi üzərində qurulmuşdu. Həmin əsrin 70-ci illərində SSRİ-nin Əfqanıstanda etdiyi qanlı inqilab (əslində: hərbi çevriliş) heç də onun arzuladığı kimi burada yeni sosialist respublikasının qurulması ilə nəticələnmədi. Ölkəni işğal etmiş Sovet ordusu Əfqanıstan xalqı ilə uzunillik qanlı müharibəyə başladı. Bu müharibə, onun doğurduğu qanlı nəticələr dünya mətbuatında uzun illər siyasi gündəmin əsas mövzusu oldu. Sovet dövləti beynəlxalq mətbuatda onun işğalçı siyasətini ifşa edən təbliğata qarşı özünün sülhsevər, qurucu, yaradıcı obrazını təbliğ etməklə cavab verirdi. Tamamilə dövlətin nəzarətində olan və sovet-sosialist quruculuğuna xidmət edən sovet ədəbiyyatından da rəsmi ideoloji xəttin müdafiəsi tələb olunurdu. Digər tərəfdən, ictimai həyatın güzgüsü olan ədəbiyyat, istər-istəməz, düşüncələrə hakim kəsilən ideoloji təbliğatdan qıraqda qala bilmirdi. A.Məmmədovun «Dəli Domrul» komediyasında da ölkənin ideoloji əhvali-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Əslində, bu əsər bir komediya olsa da, onun birinci hissəsində Dəli Domrul-Əzrayıl xətti başlanan «nöqtəyə» qədər Domrul ilə qızlar, keşikçi, dostu Dəli Dondar, hətta valideynləri arasında bir ideoloji söz savaşı gedir. Bu söz savaşında körpü obrazının ideya quruluşunun məna qatları da bir-bir açılır.

İlk söz savaşı Domrul ilə körpünün keşikçisi arasında olur. Keşikçi ona deyir ki, «Domrul qağa, el Ruma cövlana tədarük görür, körpü də hazırdır, bəs biz getməyəcəyik? Görürsənmi, bu qızlar da bizi lağa qoyur» (2, 217).

Bu dialoqda Domrulun ona verdiyi cavablara diqqət yetirək:

«Bir kərrə dedik: nə sən, nə də məni istəyən o biri igidlər yağmaya gedəsi döyül... Tanrı verib, əppəyimiz var, bağımız baqatımız, örüşümüz, davarımız: uzaq-uzaq ellərdə bizim nə ölümümüz var?» (2, 217)

«Qılınc çalmaqdan, ox atmaqdan savayı bildiyin nə idi? İndi hörgüçlüyü də öyrəndin... Darıxsan, qara damının yerində ağban ev ucalt... Tanrı bir ömür verib, əlli-altmış il adam yaşayacaq, gözümüz oğlanlarımızın üstündə olsun...» (2, 217).

Göründüyü kimi, Dəli Domrulla keşikçinin dialoqunda qədim oğuz həyat fəlsəfəsi ilə Dəli Domrulun sülh-barış, qurub-yaratma fəlsəfəsi qarşılaşdırılır. Dəli Domrul öz eldaşlarının - həməsrlərinin əsərdə təqdim olunduğu kimi yağmaçılıq - talançılıq, zorakılıq həyat tərzindən imtina edir. Yazıçı bununla Dəli Domrulun simasında XX əsr sovet həyat tərzinin rəsmi ideologiyada təbliğ olunan dinc quruculuq siyasətini təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. Bu halda Dəli Domrulun tikdirdiyi körpünün əsas məcazi mənası aşkara çıxır. Bu körpü iki sahili birləşdirir. Lakin həmin körpü ilə onun sahibi Dəli Domrul məcazi olaraq bir ideya qəlibində - bir obrazda birləşir. İnsanlar körpünün üstündən bir sahildən o biri sahilə keçirlər. Dəli Domrul özü də bir körpü-insan kimi Oğuz xalqının iki həyat tərzini, iki həyat fəlsəfəsi - müharibə və sülh, yağma və quruculuq ideyaları arasında körpü rolunu oynamağa çalışır. Bunu biz Domrulla körpüdən keçmək istəyən tacirin dialoqunda açıq müşahidə edirik:

«Tacir: Oğuz elində belə körpü görməmişdik, kim yapıb?»

Domrul: Biz yapmışıq, necədir?»

Tacir: Çox gözəl... Oğuzdan belə oğul!!

Domrul: Oğuz nə olub a kişi? Oğuzun körpüləri olmayıb, bəyəm? Elə qalalar qurub, elə körpülər salıb babalarımız. İntahası köhnələrə baxmamışıq, təzələrini qurmamışıq.

Tacir: Biz Oğuzu at belində görmüşük... Göz gördüyünü deyər. Vuran-yıxan görmüşük.

Domrul: Oğuzun yıxmağı da var, qurmağı da...» (2, 218).

Maraqlıdır ki, bu dialoqda oğuzların qəhrəmanlıq tarixinə yazığının bəslədiyi hörmət və rəğbətlə dövrün siyasi ideologiyasının təsiri yan-yanaşdır. Bəlkə də, yazıçı bu qədər ciddi məsələnin bədii təcəssümündə - Oğuz milli ideologiyası ilə sovet ideologiyasının qarşılaşdırılmasında qəsdən fərqli dramatik üslubdan - komediya janrından istifadə etmişdir. Ola bilər ki, ciddi janrda bu məsələlərin qoyuluşu ona əsərdəki Oğuz-Sovet dramatik konflikt modelini qurmağa imkan verməzdi. Pyesdə sovet insanı üçün xarakterik olan sülsevərlik, bərişyaradıcılıq, quruculuq kimi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunan Dəli Domrul obrazının həm də «dəliliklərinin» onun müsbət xarakterinin üstünə kölgə salması məhz komediya üslubu - gülüş vasitəsi ilə «ört-basdır» edilir. Çünki ciddi xarakterli əsərdə baş qəhrəmanın bu cür «ziddiyyətli» təqdimatına sosializm realzmi yaradıcılıq metodu heç vaxt imkan verməzdi. Yazığının bir sıra obrazların, o cümlədən Şişman surətinin vasitəsi ilə Domrulu «tənqid etməsi» A.Məmmədovun bu obrazı heç də birmənalı olaraq sovet mənəviyyatının daşıyıcısı kimi düşünmədiyini göstərir. Körpüdən keçmədiyinə görə Domrul tərəfindən zorakılığa məruz qalan Şişman ona deyir: «Elin igid oğulları kafirləri yağma eləyir, sən Domrul öz eloğlularını soyursan» (2, 220).

Dəli Domrulun obrazının məfkurəvi səciyyəsi onun dostu Dondarla dialoqunda daha aydın açılır:

«Dondar: Varıb savaşa gedirik Rum elinə, bu dəfə bizi yalnız buraxmazsan...

... Domrul: Yox, Dondar, mən bir kərrə söz verdim, Oğuz hüdudlarından çıxıram. Qürbət ellərdə qan tökmərəm.

Dondar: Niyə belə oldu?

Domrul: Çox düşündüm-daşındım. Dədəm Qorqud vağyama girdi, dedi: «Hey Dəli Domrul, Oğuz eli viran qalıb, acı çaylar üzərində körpülər qur, təzə-təzə bağlar sal, enli-enli arxlar çək, hamar-hamar yollar sal...»

Dondar: İnanmıram Dədə Qorqud böylə deyər. O, alp igidləri sevir, hər qovğadan, hər savaştan sonra gələr, igidlərə nəğmə deyər, düzər-qoşar Oğuznamə... Ya sənün körpünəmi söz söyləyər, dastan deyər? İnanmıram!

Domrul: Mən körpüyü çox sevərəm, Dəli Dondar. Birləşdirir insanları, abad edir elimizi. Dədəm Qorqud xoş sözlər söylər sağ olsun, söyləmər də sağ olsun...

Dondar: Düşmən gəlsə bu yerlərə, yağı keçər bu körpüdən.

Domrul: Elimizə yağı gəlsə, sinəm mənim süpər olar. Nəfəsimdən alov qalxar. Fəqət bil ki, yad ellərdə ölmərəm mən yağma üçün. Ağ evləri uçurram talan üçün, gəlinləri ağlatmaram... yetər daha havayı qan verməm daha» (2, 222-223).

Domrulun son sözləri sovet ideologiyasının müharibə haqqında beyinlərə yeridilən təbliğatını sanki sözbəsöz əks etdirir. Rəsmi sovet təbliğatında müharibələr iki kateqoriyaya ayrılırdı: vətəni təcavüzkar düşməndən müdafiə naminə aparılan ədalətli müharibə və başqa xalqların haqlarına təcavüz naminə aparılan ədalətsiz müharibə. Sovet dövlətinin apardığı bütün müharibələr özünümüdafiə xarakterli ədalətli müharibələr hesab olunurdu. Yazıçı Domrulu, əslində, rəsmi sovet ideologiyasında təbliğ olunan ədalətli müharibə, Dondarı və onun simasında digər oğuzları ədalətsiz - təcavüzkar müharibə tərəfdarları kimi təqdim edir.

Bu dialoqda A.Məmmədovun əsas ideyasını təcəssüm etdirən körpü haqqında Dəli Domrulun «Mən körpüyü çox sevərəm, Dəli Dondar. Birləşdirir insanları, abad edir elimizi» fikri əsas qəhrəmanın izlədiyi qayəni - əsərdə təcəssüm olunan ideoloji kredonu əks etdirir: sovet dövləti heç vaxt ədalətsiz müharibə apara bilməzdi. Başqa sözlə, əsərdə XX əsr sovet sülhsevərlik ideyalarının təcəssümü olan Dəli Domrulun «ədalətli müharibə» fəlsəfəsi altında Macarıstan, Polşa kimi dövlətlərdə demokratiya və müstəqillik uğrunda xalqların keçirdiyi nümayişlərin sovet tanklarının tırtılları altında qana qərq edilməsi, sovet qoşununun Əfqanıstanda uzun illər xalqın qanını tökməsi təcavüzkar kapitalist sisteminə qarşı aparılan mübarizə kimi, dünya proletariyatının istismarçılardan xilas edilməsi kimi, dünya sosialist inqilabının ayrı-ayrı ölkələrdə növbəti qələbəsi kimi, «sovet-sosializm» körpüsünün «insanları, xalqları birləşdirməsi, elləri abad etməsi» kimi təqdim olunur.

A.Məmmədovun «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda mühüm element olan körpü obrazını ideallar, fəlsəfələr, zamanlar, insanlar, sahillər arasında birləşdirici kimi çoxmənalı funksiyada təqdim etməsinin kökləri dastanın özünə gedib çıxır. Bu gün «Dəli Domrul» boyu haqqında çap olunmuş irili-xırdalı əsərlərə nəzər saldıqda, folklorşünaslığımızda bu obraz haqqında söylənmiş fikir və mülahizələri nəzərdən keçirdikdə dastandakı körpü obrazının əsil mahiyyəti barədə yekdil fikir olmadığını görürük.

Dastanda baş qəhrəmanın - insanları ölümdən qurtarmaq üçün Əzrayilla savaşa qalxan Dəli Domrulun bu insanpərvər, humanist addımları ilə onun körpüdəki hərəkətləri uyğun gəlmir. Belə insansevər, rəhmli qəlbə malik olan insan adamlara münasibətdə ədalətsizliklərə yol verir: «Məgər xanım, oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi bir igid var idi. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyənindən dögə-dögə qırq aqça alurdu. Bunu neçün böydə edərdi? Anunçun ki, «məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümlə savaşa, - deyirdi; mənim ərligim, bəhadirliğim, cılasunliğim, yigitliğim Ruma, Şama gedə çavlına» - deyirdi» (6, 79).

Göründüyü kimi, o, qolunun gücünə arxayın olub, insanları incidir, ədalətsizlik edir. Lakin burada bir anlaşılmazlıq var. O, insanlara qarşı ədalətsizdirsə, onda niyə insanları xilas etmək üçün özünü böyük təhlükəyə atıb Əzrayılla vuruşur və ölümlə üzləşir?

Bizcə, bunlar dastanın sirləridir və tədqiqatlara nəzər saldıqda bu sirlərin hələ də açılmadığını görürük. Həqiqətən, quru çayın üstündən körpü salmazlar, yaxud körpüdən keçəndən çox pul almaq əvəzinə, keçməyəndən çox pul, yaxud ümumiyyətlə, pul almazlar. Lakin Domrul bunları edir. Biz bütün bu ziddiyyətli sirlərin dastandakı körpü obrazı ilə bağlı olduğunu düşünürük. Tədqiqatçılar buna dair müxtəlif işarə - istiqamətlər vermişlər. Məsələn, görkəmli mifşünas alim M.Seyidov, onun ardınca qorqudşünas alim B.Abdulla üzərində körpü tikilmiş çayın quru deyil, sulu olduğunu göstərmişlər (7, 440; 8, 40). Lakin A.Acalov çayı elə olduğu kimi - quru çay olaraq qəbul etmiş və onun quruluşunu «ölümün yaşayışı üstələməsi kosmik ahəngin pozulması» kimi izah etmişdir (9, 230).

Fikirlərin toqquşması göz qabağındadır: körpünün nə məqsədlə tikilməsi aydın deyildir. Dastanda o, quru çayın üzərində tikilmiş, tədqiqatçılar da bunu müxtəlif mənalarda izah etmişlər. Demək, yazıçı da öz komediyasında körpü obrazını çoxmənalı şəkildə təqdim edərkən körpünün dastandakı çoxmənalılığından çıxış etmişdir.

Pyesin ağırlığı Domrul-Əzrayıl konfliktinin üzərində qurulmuşdur. Əsərin əsas hissəsini əhatə edən bu xəttin ümumi cizgiləri, demək olar ki, dastanda olduğu kimidir. Eposdakı kimi, Əzrayıl Domrula qalib gəlir. Tanrı Domrula can əvəzində can verməklə xilas yolu qoyur. Domrul ata-anasına can üçün müraciət edir, onlar isə vermirlər. Əzrayıl bunu insan oğlunun qorxaqlığı ilə izah edir. Lakin Domrulun xatunu öz canını onun yolunda verməyə hazır olmaqla insan övladının mənəvi cəhətdən ucalığını təsdiq edir. Lakin dastandan fərqli olaraq, komediya janrında yazılmış bu əsərdə Domrul-Əzrayıl xətti tamamilə gülüş üstündə işlənmişdir. Bunların arasında çoxsaylı komik hadisələr, sözsöhbətlər olur. Bu xətdə Domrul bütün hallarda alicənab, mərd, igid, Əzrayıl isə mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Buna münasibət bildirən prof. T.Hacıyev yazır: «Dədə Qorqud ədəbiyyatı üçün, əlbəttə, qəhrəmanlığın, vətənpərvərliyin təbliği əsasdır. Bir qədər qəribə görünsə də, Dədə Qorqud motivlərində iki komediya (K.Abdullanın «Causus» komediyası ilə A.Məmmədovun «Dəli Domrul» komediyası - Y.İ.) yazılmışdır. Altay Məmmədovun «Dəli Domrul» komediyasında dastanın müvafiq boyuna müraciət olunmuşdur. Əlbəttə, yazıçı öz mövzusunun işləməkdə sərbəstdir. Ancaq qəhrəmanlıq motivini komik planda işləməyin şərtlərində müəyyən əndazə olmalıdır. Məsələn, Banıçiçək Oğuz elinin səciyyələnməsində əsas obrazlardandır. O, Bamsınındır, onu Domrula nikahlamaq olmaz - bu təhrifdir. Yaxud Əzrayıl mələkdir, onu istədiyən şəkildə təyinləyə bilməzsən. «Əzrayıl donquz oğlunu tap, göndər bəri. Göndər görüm nə dəyyusdur», «Ə, Əzrayıl qağa, hardasan?» kimi ifadələr süni gülüş doğurmaq üçündür. «Baş qaldırdı Alp dağlar da, Heyran qaldı allahlar

da» və ya «Ey insan oğlu, insan, insan, Ərşdən, kürşdən, tanrılardan Sən uca-san, sən ucasan» nəğmə mətnlərində Allaha münasibət sovet ideologiyasından gəlir. Halbuki dastanda təkallahlığın təbliği mühüm mətləblərdəndir. Komiklik tarixiliyi təhrif etməməlidir» (10, 9).

Belə nümunələr pyesdə istənilən qədərdir. Ümumiyyətlə, komediyada Əzrayıl, eləcə də haqqında tez-tez üçüncü şəxs kimi söhbət gedən Tanrı uca varlıqlar kimi yox, adi insanlar kimi təqdim olunmuşlar və əsərdə onlara əndazəsiz dərəcədə çox sərbəst yanaşılmışdır. Halbuki «Kitabi-Dədə Qorqud»un özündə nə Tanrıya, nə də onun mələyi Əzrayıla heç bir təhqiramiz münasibət yoxdur. Əksinə, Allahı tanımayan Domrul sonda Onun böyüklüyünü və ucalığını qəbul edərək bağışlanır. Lakin prof. N.Cəfərovun müşahidələrinə görə, elə dastanın özündə də belə sərbəstlik vardır və bu təsadüfi deyil: «Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Allah-Tanrı obrazının («Kitabi-Dədə Qorqud»da - Y.İ.) bu cür sərbəst, sadələhvcəsinə, bir qədər də ərkyana yaradılması, birincisi, epos təfəkkürünün xarakteri ilə bağlıdırsa, ikinci tərəfdən, türk düşüncəsinin tipologiyasından irəli gəlir. Türklər qədim dövrlərdən başlayaraq öz Tanrıları ilə sıx mənəvi-ruhi təmasda olmuş, ondan qorxub çəkinməmiş, əksinə, könlüdən ona bağlanmış, İslamı qəbul edəndən sonra həmin sadələvhlik, səmimilik müsəlman Allahına münasibətdə də özünü göstərmişdir» (11, 16).

Tədqiqatçı H.Məmədzadəyə görə, qədim türkcə «tanrı» (tenqri) sözünün birinci mənası Göy, ikinci mənası isə Tanrıdır. Sözün kökü «tan» (tanq) olub, türk dillərində, əsasən, heyrət, möcüzə, səhər şəfəqləri, günəşin doğması mənalarnı verir. Bu sözün müxtəlif fonetik variantları türk dillərində od, su, göy, yer, həyat, can, ruh, səs (xəbər), ölçü, çəki, haqq-ədalət, xeyir-bərəkət, artmaq, çoxalmaq anlamlı sözlər əmələ gətirir (12, 101). F.e.d. C.Bəydili (Məmmədov) yazır ki, Tanrı türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən ən əski anlayışdır... Türk tanrıçılığı bir sistem kimi Tanrı adı ətrafında təşəkkül tapmışdır. Prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış «Kitabi-Dədə Qorqud»da İslamiyyətdəki Allah mənasının da qarşılığı olaraq işlənmişdir (13, 316). F.e.d. F.Bayat da tanrıçılığın dini-mifoloji sistemin prototürk, yaxud Altay dil ailəsi dövründən mövcud olmasını təsdiq etmişdir (14, 70).

Demək, nəticə çıxarmaq olar ki, dastandakı Tanrı tam müsəlman Allahı deyildir. Tədqiqatçı S.Şıxıyeva təsdiq edir ki, «Dəli Domrul» boyu islami düşüncənin hələ şüurlarda dərin kök sala bilmədiyini, ölümə qarşı çıxaraq, ruhu geri qaytarmağa inamın - şamanlığın qüvvətli olduğu bir düşüncənin ifadəsi kimi də dəyərləndirilə bilər. İnsan ölümə qarşı çıxır və qalib gəlir; bu, islami alın yazısı və qədər anlayışı ilə uyuşmayan bir düşüncə tərzinin ifadəsidir (15, 339).

Bütün bunlar, əlbəttə, doğrudur. Yəni «Dədə Qorqud» dastanındakı Allah qədim türk Tanrısıdır. Yəqin ki, Əzrayıl da qədim türk dinindəki – tanrıçılıqdakı hansısa bir obrazdır. Ancaq tanrıçılıq da, islam da - hər ikisi tək tanrıçılıq dini, yəni monoteist dindir. Biz din tarixindən bilirik ki, türklər islamı asanlıqla qəbul etmişlər. Çünki onlar islama qədər də tək tanrılı idilər. Bu halda tanrıçılıq da, islam da biz azərbaycanlıların müqəddəs dəyərlərini yaşadır. Elə buna görə

də prof. T.Hacıyev öz dəyərləndirməsində tamamilə haqlıdır. Sovet dövründə bu əsər insanlar tərəfindən təbii qəbul olunurdu. Çünki sovet cəmiyyəti rəsmi olaraq ateist - dinsiz cəmiyyət idi. A.Məmmədovun komediyasında Əzrayılın, Tanrının gülüş hədəfi kimi götürülməsi, onlar haqqında çox nalayiq ifadələr - vulqarizmlər (xüsusən söyüşlər, təhqirlər) işlədilməsi sovet ateist görüşlərinin ifadəsidir. Ancaq Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra biz öz köklərimizə qayıtmağa, milli-mənəvi ənənələrimizi bərpa etməyə başladıq. Bu prosesə, xüsusilə müqəddəs dini ənənələrimizin bərpasına ulu öndər Heydər Əliyev çox böyük əhəmiyyət vermişdir. O, gənc nəslin müqəddəs ənənələr ruhunda tərbiyə olunmasından ötrü ağır ziyarətgahları, məscidləri təmir etdirmiş, insanların ixtiyarına vermişdir. Ulu öndər şəxsən müqəddəs yerləri, ziyarətgahları, o cümlədən Məkkəni ziyarət etmişdir. Heydər Əliyev bununla insanlara, xüsusən gənclərə nümunə göstərir, dinimizin bizim həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu hər an nümayiş etdirirdi. İndi bütün bunların müqabilində A.Məmmədovun «Dəli Domrul» pyesinin gənclərimiz üçün tərbiyəvi rolundan danışmaq mümkün deyildir. Axı bədii ədəbiyyat insanlara bədii zövq, estetik duyğular bəxş etməklə yanaşı, həm də onların mənəviyyat dünyasını kamilləşdirməyə xidmət etməlidir. Açıq deyək ki, müasir gənclik bizim tariximiz boyu müqəddəs olmuş tanrıçılıq və islam dininə münasibətdə bu əsərdən faydalı bir şey götürə bilməz. Halbuki A.Məmmədovun «Dəli Domrul» komediyasını bədii cəhətdən zəif əsər saymaq olmaz. Əsərdə süjetin dramatikliyi bir an belə zəifləmir. Hadisələr biri-birini məntiqi şəkildə əvəz edərək tamamlanır. Komediyada xorun dilindən ifa olunan şeirlər bədii cəhətdən mükəmməldir. Ancaq əsərdə gülüş vasitəsi ilə təcəssüm olunmuş ateizm görüşləri, o cümlədən qədim oğuzların fütuhətçiliğinin əsərdə birmənalı şəkildə talançılıq, zorakılıq, evyırma və s. kimi təqdim olunması tariximizə münasibətdə doğru yanaşma deyildir. Orta əsrlər tarixinin öz siyasi, ictimai dialektikası var idi. Türk etnosu dünya səhnəsində öz varlığını bərqərar etmək üçün mübarizə aparmış, 20-dən çox imperiya quraraq dünya tarixini siyasi cəhətdən zənginləşdirmişdir. Lakin pyesdə komediya janrında - gülüş üslubunda da olsa, oğuzların fütuhatlarının adı talançılıq, oğuz bəylərinin yadellilərin var-dövlətinə, qız-gəlininə tamah salması kimi təqdim olunması bu əsərin günümüz üçün aktual olmadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 13-17
2. Məmmədov A. Dəli Domrul (iki hissəli komediya) / Məmmədov A. Dəli Domrul (pyeslər, povest və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1981, s. 216-267
3. Kazımov A. «Dəli Domrul» (A.Məmmədovun eyniadlı komediyasının C.Cabbarlı ad. Kirovabad Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulması haqqında). «Panorama» qəz., 1998, 9 iyun

4. Ağdam səhnəsində (Ə.Haqqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrında A.Məmmədovun «Dəli Domrul» pyesinin tamaşaya qovulması haqqında. «Azərbaycan» qəzeti, 1999, 21 may
5. Мамедов А. Мост Дели Домрула (комедия в 2-х частях) // Жур. «Литературный Азербайджан», 1994, № 9-10, с. 5-40
6. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
8. Abdulla B. Dəli Domrul «Kitabi-Dədə Qorqud»da və qorqudsünaslıqda. Bakı: Təhsil, 2002, 60 s.
9. Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 222-237
10. Hacıyev T. Həmişəyaşar Dədə Qorqud ədəbiyatı / Qorqud ədəbiyyatı (bədi əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-14
11. Cəfərov N. «Kitabi-Dədə Qorqud»da islama keçidin poetikası. Bakı: Elm, 1999, 54 s.
12. Məmmədzadə H. «Kitabi-Dədə Qorqud» və soykökümüzün qaynaqları. Bakı: 2000, 121 s.
13. Bəydili (Məmmədov) C. Tanrı, Tənri / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 316-318
14. Bayat F. Türk dini-mifoloji sistemində tanrı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVII kitab. Bakı: Səda, 2005, s. 70-106
15. Şixiyeva S. Dəli Domrul boyundakı bir motivin analoqları / «Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə» III uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s. 335-343.

ОТОБРАЖЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ XX ВЕКА В ПЬЕСЕ А.МАМЕДОВА «ДЕЛИ ДОМРУЛ»

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

История использования мотивов «Деде Коркуд» в современной азербайджанской литературе начинается с 40-х годов прошлого столетия драматургией А.Демирчизаде (либретто «Деде Коркуд» и стихотворная пьеса Гараджа Чобан). В дальнейшем эта традиция была продолжена в прозе и поэзии, однако в течение нескольких десятилетий в драматургии к данной теме не обращались. После долгого перерыва первым из драматургов к этой теме обратился Алтай Мамедов. Впервые читатели познакомились с этой комедией в 1981 г. в книге «Дели Домрул», в которую вошли драматургические и прозаические произведения писателя. В 1998-1999 гг. эта комедия была поставлена в театре, и в республиканской прессе были опубликованы одобрительные отзывы о спектаклях. Комедия «Дели Домрул» была написана на основе боя (главы) дастана «Деде Коркуд», повествующего о Дели Домруле. Отличительная особенность этого произведения заключалась в том, что автор представил образ Дели Домрул в совершенно новом качестве. Взяв за основу мотив моста, построенного Дели Домрулом, А.Мамедов превратил его в идейно-содержательный лейтмотив пьесы. В комедии мост, построенный Дели Домрулом, не простой объект, а сущность, символизирующая его жизненный путь, жизненные взгляды, образ, передающий основное значение его поэтического содержания. Многозначность образа моста, значимость, которую придает автор этому образу как основной идее, как объединяющему лейтмотиву комедии, подтверждаются тем, что произведение, вышедшее в свет на азербайджанском языке под названием «Дели Домрул», в 1994г. было опубликовано на русском языке в журнале «Литературный Азербайджан» именно под названием «Дели Домрула». В произведении

противопоставлены две политические, идеологические жизненные философии – война и мир. Домрул представлен как сторонник мира, все остальные же огузы – как сторонники войны. Таким образом, в первой части этого произведения, написанного в комедийном стиле, противопоставляются идеи войны и мира, битвы и созидания, драматический идеал пьесы - художественно-философская идеология писателя – воплощена в образе Дели Домрула, стремившегося донести до огузского общества идеи мира, перемирия, покоя, созидания. Такое противостояние войны и мира в этом произведении вовсе неслучайно. Пьеса отражает идеологический дух общественной жизни того времени, когда она была написана (конец 70-х начало 80-х гг. прошлого столетия).

Ключевые слова: азербайджанская литература, Деде Коркуд, Дели Домрул, дастан, пьеса, комедия

REFLECTION OF THE SOVIET IDEOLOGICAL REALITY OF THE XX CENTURY IN THE PLAY “DELI DOMRUL” BY A.MAMMADOV

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

History of use of “Dede Gorgud” motives in modern Azerbaijani literature begins from the 40^{ies} of the last century by the plays of A.Demirchizadeh (libretto “Dede Gorgud” and poetical play “Garaja Choban”). Later, this tradition was continued in prose and poetry, but during several decades nobody appealed to this theme in dramas. After the long interval, Altay Mammadov was the first playwright to appeal to this theme. For the first time readers got to know this in 1981 in the book “Deli Domrul” which included dramatic and prose works by the writer. In 1998-1991 this comedy was staged and favorable responses about the performances were published in the republican press. The comedy “Deli Domrul” was written on the basis of the legend of the daстан “Dede Gorgud” about Deli Domrul. The distinctive feature of this work is the following: the author represented the character of Deli Domrul in quite a new quality. The author taking the motive of the bridge built by Deli Domrul as a basis converted it into the ideological-content leit-motif of the play. In the comedy, the bridge built by Deli Domrul isn’t an ordinary object. It is an essence that symbolizes his road in life, vital interests, views, the images that express the main meaning of the poetical content. Polysemy of the image of the bridge, significance given by the author to this image as the main idea, as the uniting leit-motif are confirmed by the following fact: this work published in the Azerbaijani language under the title “Deli Domrul” was published in the Russian language in the journal “Literary Azerbaijan” in 1994 under the title “Deli Domrul’s bridge”. In this work are contrasted two political, ideological philosophies of life - war and peace. Domrul is represented as an advocate of peace and the other Oгуzс are represented as advocates of war. Thus, in the first part of this work written in comedy style are contrasted ideas of war and peace, battle and creation, but the dramatic ideal of the play - the writer’s artistic-philosophical ideology is incarnated in the character of Deli Domrul who tried to report the Oгуz society, of the ideas of peace, armistice, creation. Such opposition of war and peace in this play is nonrandom. The play reflects the ideological spirit of the social life of the period when it was written (the end of the 70^{ies} and the beginning of the 80^{ies} of the last century).

Key words: Azerbaijani literature, Dede Gorgud, Deli Domrul, legend, play, comedy